

Віктор Брехуненко*

**ГЕТЬМАН ЧИ СТАРШИЙ? ЗА ЛАШТУНКАМИ
НОМЕНКЛАТУРИ КОЗАЦЬКИХ ПРОВІДНИКІВ
(XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)**

Легко помітити, що своїх найвищих провідників, які увінчували піраміду військово-адміністративної вертикалі Війська Запорізького, українські козаки упродовж XVI – першої половини XVII ст. називали інваріантно – “гетьман”, “старший”. До всього на перший погляд ці поняття вживалися безсистемно. При ближчому, однак, розгляді виглядає, що миготіння в документах “гетьманів” і “старших” мало під собою куди більше підстав, ніж невібагливе накладення одного поняття на інше.

Поставити проблему змушує хоча б той факт, що одні й ті ж особи самі себе називали то гетьманом, то старшим. Козацький поводитир Тихін Байбуза упродовж 1598 р. підписує листи і як гетьман, і як старший¹. Так само чинить у 1600–1602 рр. Самійло Кішка². Іван Куцкович у травні й на початку грудня 1602 р. – значиться гетьманом, а вже 20 грудня цього ж року – старшим.³ Гаврило Крутневич у 1602 р. – старший, 22 травня 1603 – гетьман, 30 травня

* Брехуненко Віктор Анатолійович – доктор історичних наук, професор, зав. відділом історії і теорії археології та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

¹ Лист гетьмана Війська Запорізького Т. Байбузи до канівського підстарости С. Кміти від 4 жовтня 1598 р. (AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 3036. – S. 7); лист старшого Війська Запорізького Т. Байбузи до коронного гетьмана Я. Замойського від 15 листопада 1598 р. (Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. – Kraków, 1868. – S. 90).

² Лист гетьмана Війська Запорізького Самійла Кішки до короля Речі Посполитої Зигмунта III від 1 липня 1600 р. (Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т.VIII. – С. 99); лист старшого Війська Запорізького С. Кішки та поручника Яна Оришовського до коронного гетьмана Яна Замойського від 1 серпня 1600 р. (Biblioteka Jagiellońska. – № 2/1952 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 12611). – S. 393); лист старшого Війська Запорізького С. Кішки до Я. Замойського від 22 січня 1601 р. (Listy Stanisława Żółkiewskiego... – S. 110); лист старшого Війська Запорізького С. Кішки до Я. Замойського від 31 березня 1601 р. (AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 802. – S. 7); лист старшого Війська Запорізького С. Кішки до Я. Замойського від 1 грудня 1601 р. (Listy Stanisława Żółkiewskiego... – S. 115); лист старшого Війська Запорізького С. Кішки до Я. Замойського від 23 грудня 1601 р. (Tamże. – S. 115); лист старшого Війська Запорізького С. Кішки до Я. Замойського від 2 січня 1602 р. (Tamże. – S. 116); лист старшого Війська Запорізького С. Кішки до Я. Замойського від 18 січня 1602 р. (Tamże. – S. 117)..

³ Лист гетьмана Війська Запорізького І. Куцковича до галицького старости Ю. Струся від 11 травня 1602 р. (AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 3036. – S. 42); лист гетьмана Війська Запорізького І. Куцковича до канцлера Великого князівства Литовського Л. Сапеги від 4 грудня 1602 р. (Biblioteka Raczyńskich. – № 88 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 3723). – S. 138) v.; лист старшого Війська Запорізького І. Куцковича до коронного гетьмана Я. Замойського від 20 грудня 1602 р. (Listy Stanisława Żółkiewskiego. – S. 121).

того ж року – старший⁴. Михайло Дорошенко також поперемінно був і тим, і тим: у 1623 р. й на початку 1626 р., виступає гетьманом, натомість в червні 1626–1627 р. – старшим, а в 1628 р. – знову гетьманом⁵. Не оминула доля тут також Івана Петрижицького-Кулагу та Дмитра Гуню⁶.

⁴ Лист старшого Війська Запорізького Г. Крутневича до короля Речі Посполитої Зигмунта III від 26 вересня 1600 р. (AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 3036. – S. 36); лист старшого Війська Запорізького Г. Крутневича до коронного гетьмана Я. Замойського від 9 листопада 1600 р. (AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 153. – S. 13); лист старшого Війська Запорізького Г. Крутневича до Я. Замойського від 26 березня 1602 р. (AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 675. – S. 52); лист старшого Війська Запорізького Г. Крутневича до Я. Замойського від 28 березня 1602 р. (Tamże. – S. 54); лист старшого Війська Запорізького Г. Крутневича до Я. Замойського (Tamże. – S. 55); універсал гетьмана Війська Запорізького Г. Крутневича Самарському Пустинно-Миколаївському монастирю від 22 травня 1603 р. // Киевская старина. – Киев, 1898. – Кн. 1. – С. 3; лист старшого Війська Запорізького Г. Крутневича до Я. Замойського від 30 травня 1603 р. (Там само. – С. 19).

⁵ Лист гетьмана Війська Запорізького М. Дорошенка до київського воєводи Т. Замойського від 29 травня 1623 р. (Мицик Ю. Михайло Дорошенко / Ю. Мисик // Україна в минулому. – Вип. 5. – Київ; Львів, 1993. – С. 166); лист гетьмана М. Дорошенка до архієпископа гнєзнінського В. Гембіцького від 22 травня 1623 р. (Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорізького XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко, М. Нагельський // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – Київ; Нью-Йорк, 2004. – С. 444); лист гетьмана Війська Запорізького Михайла Дорошенка до послів коронних і Великого князівства Литовського на сейм від 10 лютого 1626 р. (Biblioteka PAN w Kórniku. – № 317 (Biblioteka Narodowa. – Dział mikrofilmów. – Mf. 36389). – S. 341 v.); лист гетьмана Війська Запорізького М. Дорошенка до київського воєводи Т. Замойського від 10 лютого 1626 р. // Мицик Ю. Михайло Дорошенко. – С. 167); лист гетьмана Війська Запорізького М. Дорошенка до польного гетьмана Великого князівства Литовського К. Радзивіла від 12 лютого 1626 р. (Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т. 7. – Вильно, 1870. – С. 85); лист гетьмана Війська Запорізького до С. Конєцпольського від 17 лютого 1626 р. (Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів. – С. 446); лист гетьмана Війська Запорізького М. Дорошенка до коронного гетьмана С. Конєцпольського від 27 червня 1626 р. (Мицик Ю. Михайло Дорошенко. – С. 168); лист старшого Війська Запорізького М. Дорошенка до короля Речі Посполитої Зигмунда III від 3 січня 1627 р. (Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – С. 300); лист старшого Війська Запорізького М. Дорошенка до королевича Владислава від 3 січня 1627 р. (Там само. – С. 303–304); лист старшого Війська Запорізького М. Дорошенка до київського воєводи Томаша Замойського від 30 січня 1627 р. (Мицик Ю. Михайло Дорошенко. – С. 171); лист старшого Війська Запорізького М. Дорошенка до королівського комісара Т. Шклінського від 18 лютого 1627 р. (Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – С. 305); лист старшого Війська Запорізького М. Дорошенка до короля Зигмунта III від 22 жовтня 1627 р. (Там само. – С. 327); лист кошового отамана Яцини до гетьмана Війська Запорізького М. Дорошенка від 30 березня 1628 р. (Мицик Ю. Михайло Дорошенко. – С. 71).

⁶ Див.: лист старшого Війська Запорізького І. Петрижицького до Т. Замойського від 22 лютого 1632 р. (Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів. – С. 447), лист гетьмана Війська Запорізького І. Петрижицького до архімандрита Петра Могили та братії Києво-Печерського монастиря від 12 березня 1632 р. (Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – Т. 2. – Киев, 1846. – С. 421); лист гетьмана Війська Запорізького Д. Гуні до кримського калги від 26 лютого 1638 р. (Okolski S. Dyariusz transakcyi wojennej... – S. 144); листи старшого Війська Запорізького Д. Гуні до польного гетьмана М. Потоцького, початок липня 1638 р., після 5 липня 1638 р., 2 серпня 1638 р. (Tamże. – S. 152, 161, 164).

При цьому слід врахувати, що одного й того ж провідника в козацькому середовищі могли одночасно називати і гетьманом, і старшим, навіть в тому самому документі. Так, гетьман М. Дорошенко 20 травня 1623 р. в листі до київського воєводи Томаша Замоїського називав небіжчика Богдана Коншу гетьманом («Після відходу з цього світу славної пам'яті небіжчика пана Богдана Конші, нашого теперішнього гетьмана»)⁷. Натомість у листі М. Дорошенка до архієпископа гнізнінського В. Гембіцького від 22 травня того ж року про померлого йшлося і як про гетьмана, і як про старшого («нашого старшого, який на той час був, забрала смерть», «але через смерть нашого гетьмана...»)⁸. До всього, новобраного провідника – себе – М. Дорошенко називає то старшим, то гетьманом⁹. Не можна скидати з рахунку і той факт, що у своїх вимогах на комісіях з королівськими комісарами, козаки вели мову про право обирати саме *старшого*, а не *гетьмана*¹⁰, хоча при цьому П. Сагайдачний, наприклад, титулував себе гетьманом¹¹.

Уважне вчитування в козацьку кореспонденцію наводить на висновок, що Варшава здебільшого воліла називати провідника, обраного самими козаками, старшим, а не гетьманом. Хоча подеколи вживалося і поняття “гетьман”. Так, призначаючи в 1578 р. князя Михайла Вишневецького козацьким “справцею”, король Стефан Баторій титулує безпосереднього козацького провідника “гетьманом”, вимагаючи, щоб “їхній гетьман та інші справці, також усі молодці мають бути слухняні в тому, що їм накаже нашій черкаський староста і там для нашої і коронної потреби воювати, де їм накаже”¹². Король, звісно, мав на увазі поводири реєстровців, офіційно визнаних ним козаків. Решта ж опинилася поза законом і за задумом не могли підлягати гетьманові.

Другий випадок зафіксовано в 1600 р. і пов'язаний він з неординарними обставинами. Влітку, коли Варшаві по-справжньому припекло, й вона конче потребувала козаків для молдовського походу Яна Замоїського, король писав про Самійла Кішку як про гетьмана. Навіть у глейті про вільний прохід козаків, і в універсалі до урядників прикордоння¹³. Звертає на себе увагу той факт, що обидва документи датовані 24-м серпня, тоді як сам С. Кішка в листі до Я. Замоїського від 1 серпня пишеться старшим¹⁴. Після завершення свого московського походу

⁷ Мицик Ю. Михайло Дорошенко. – С. 165.

⁸ Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів. – С. 443.

⁹ Там само; Мицик Ю. Михайло Дорошенко. – С. 165.

¹⁰ Лист П. Сагайдачного до С. Жолкевського від 31 жовтня 1617 р. (Pisma Stanisława Żółkiewskiego. – Lwów, 1861. – S. 318–322); лист-відповідь Війська Запорізького на декларацію королівських комісарів, кінець жовтня 1625 р. (Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce. – T. VI. – Lwów, 1833. – S. 188–198).

¹¹ Лист П. Сагайдачного до С. Жолкевського від 31 жовтня 1617 р. (Pisma Stanisława Żółkiewskiego. – S. 322).

¹² Універсал короля Речі Посполитої Стефана Баторія козакам від 16 вересня 1578 р. (Akta historyczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego od 3 marca 1578 do 18 kwietnia 1579. Biblioteka ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. – T. V–VI. – Warszawa, 1881. – S. 337).

¹³ Biblioteka Jagiellońska. – № 2/1952 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 12611). – S. 392 v.–393 v.).

¹⁴ Listy Stanisława Żółkiewskiego. – S. 107.

вдячний П. Сагайдачному за неоціненні військові послуги королевич Владислав у березні 1619 р. називав того гетьманом¹⁵. Розщедрився навіть король, уживши в листі до козаків від 3 лютого 1619 р. такий початковий протокол: “*Старшому, сотникам, гетьманам, осавулам і молодцям запорізьким наша королівська ласка*”¹⁶.

Тож виглядає, що “статус” обраного самими козаками провідника Варшава була схильна тимчасово піднімати лише з суто тактичних розрахунків, не більше. У першому випадку, король прагнув відірвати реєстровців від решти, зробивши їх своєю зброєю проти “сваволі”. В інших випадках в гру входила нагальна потреба в козацькому війську. У 1600 р. вона була настільки значною, що короля не зупинила навіть баніція, накладена на козацтво після Солоницької катастрофи 1596 р. Зрозуміло, що наявність у королівських посланнях формули “гетьман” не могла не наснажувати козаків на подальші змагання за знесення післясолоницьких ухвал. Глибинні ж підходи Варшави виразно проступають у вимогах королівських комісарів на комісії 1622 р. щодо присяги козаків: “*Гетьман, поданий від його королівської милості, і старший Війська Запорізького мають присягати такою присягою*”¹⁷.

Завісу над тим, що в козацькому середовищі поняття “гетьман” і “старший” не завжди ототожнювалися піднімає перебіг конфлікту між запорожцями та реєстровцями, який виник під осінь 1629 р. і в кінцевому рахунку вилився в козацьке повстання під орудою Тараса Трясила. Одне з ключових звинувачень запорожців на адресу реєстровців полягало в порушенні старшим останніх Григорієм Чорним устійненої в козацькому середовищі традиції функціонування інституту провідників. “*Пану Григорію Савичу Чорному, на волості старшому й усьому товариству, яке там є*”, – звертається Левко Іванович, пишучи 1 грудня свій лист “*за Порогами біля ріки Чортмлика*”, і підписуючись “*гетьман з Військом його королівської милості Запорізьким*”¹⁸. Крім того, гетьман закидає старшому, що той не дотримав своєї обіцянки, бо всупереч тому, що “*ваша милість самі на своє звикле місце гармату заповіли і залишили гетьмана одного у Війську, а тепер пишете до нас не як до голови, але як до кошових, як вам подобається*”¹⁹.

Як бачимо, запорожці, і це в усіх сенсах показово, насамперед переймаються проблемою збереження організаційної цілісності козацтва, попри фактичний поділ на реєстровців і випищиків. Вони не підважують легітимності Г. Чорного як провідника реєстровців і називають його *старшим*, проте звинувачують у порушенні єдиновладдя та в підважуванні центральної ролі Січі в козацькому

¹⁵ Універсал королевича Владислава IV до козаків, які перебували у Слуцьку, від 13 березня 1619 р. // AGAD. – Archiwum Radzywiłłów. II. – № 714.

¹⁶ Biblioteka PAN w Krakowie № 1051 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf № 21986). – S. 363.

¹⁷ Інструкція королівських комісарів Війську Запорізькому від 13 січня 1622 р. (*Бедржицька А.* Звіт про роботу козацької комісії у Києві в січні 1622 року / *А. Берджицька* // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.252. – Львів, 2006. – С. 524.

¹⁸ AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 3036. – S. 96–97 (український переклад: *Грушевський М. С.* Історія України–Руси. – Т.8. – Ч.1. – Київ, 1995. – С. 67–68).

¹⁹ *Tamże.* – S. 97.

середовищі. Справжнім головою козацтва для них є той, хто обирається за участі Січі. Таким є лейтмотив листа. Тому Левко Іванович називає себе гетьманом, підкреслюючи в такий спосіб, що Г. Чорний може бути лише старшим над реєстровцями і має звертатися до нього як до ватажка всього козацтва, а не як до кошового. Реєстровці на той час ще корилися традиції. Г. Чорний, попри те, що пробував писатися гетьманом²⁰, обіцяв залишити *“гетьмана одного у Війську”*.

Суголосною листу є згадка коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, що випищики не визнавали влади С. Чорного, бо справжній гетьман, на переконання козаків, має бути *“не поданий їм королем, а вибраний військом при гарматі та інших клейнодах”*²¹. Сумнівно, щоб Г. Чорний вчергове дістався старшинства виключно через призначення Зигмунтом III. Для того, щоб Варшава наважилася через коліно зламати давню козацьку традицію і, зрештою, ухвали Куруківської комісії 1625 р., тоді ще не існувало можливостей, подібних до тих, які з’явилися після поразки козацького повстання 1638 р. Отже, кандидатуру Г. Чорного подали реєстровці, а король лише затвердив, що відповідало духові й букві Куруківської угоди. Проте каменем спотикання для легітимності претензій Г. Чорного на провід у усьому козацтві стало те, що він не пройшов горнило вальної ради за участі Січі.

Ідея ж єдності козацького світу під орудою єдиного гетьмана попри дедалі глибше розмежування між реєстровцями і випищиками продовжувала бути актуальною для козацтва й пізніше. Після поразки повстання 1637 р. козаки ставили питання про збереження такого стану речей, про що виразно сигналізував С. Конєцпольський: *“Доброго собі зичите, щоб був один старший”*²².

Обговорена “гетьманська” складова конфлікту між реєстровцями та випищиками 1629 р. дозволяє вести мову про те, що під впливом дедалі рельєфнішого розмежування козацького середовища було запущено процес розрізнення понять “гетьман” і “старший”. Запорожці та випищики ревниво стежили за зміщенням центру тяжіння з Січі на волость, за тим, як реєстровці перебирали на себе лідерство. Під супровід некорисних для Запоріжжя змін загострилося сприйняття проблеми козацького голови. За аналогією з кошовим отаманом – старшим лише над січовиками, – провідника, обраного лише реєстровцями, запорожці і, очевидно, й усі випищики стали вважати старшим (не гетьманом) винятково реєстровців. При цьому останні прагнули поширити на свого старшого функцію загальнокозацького голови. Випадки роздвоєння бентежили як випищиків, так і реєстровців, що вчергове свідчить про сильні позиції традиціоналізму у світобаченні козаків. До організаційного розмежування обидва табори ментально були ще не готові, тому воліли мати

²⁰ Зокрема, він це робив в універсалі від 28 лютого 1630 р. (*Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т.8. – Ч.І. – С. 70*).

²¹ Цит. за: Там само. – С. 65.

²² Лист С. Конєцпольського до Війська Запорізького від 5 листопада 1637 р. (*Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646. – Kraków, 2005. – S. 428*).

одного гетьмана і в 1629, і в 1637–1638 рр. Видається саме тому випищики готові були визнати старшого, обраного реєстровцями, загальнокозацьким головою, якщо конкретна кандидатура їх задовольняла. Так сталося, наприклад, у 1637 р. за Василя Томиленка, якому булава дісталася без думки випищиків²³.

З огляду на ту роль, яку виконували в Короні і Великому князівстві Литовському гетьмани, шанси “старшого” перемогти на термінологічному рівні “гетьмана” зводилися до нуля. Тому, якщо, скажімо, в серпні 1600 р. Самійло Кішка, вирушаючи на чолі козацького війська з Січі (що було неможливо без обрання на вальній раді), називав себе старшим (хоча ще 1 липня підписувався як гетьман), то вже в 1629 р. згадуваний Левко Іванович відмовляє старшому реєстровців у праві називатися гетьманом.

Без сумніву, вірус іменування провідника гетьманом було занесено в козацьке середовище вихідцями з еліт. Той факт, що від самого початку в козацтво ходили навіть князі наклала присутній відбиток на підбір поняття для позначення козацького провідника, так само як і тісний зв'язок козаків з урядниками прикордоння, а також загальне підпорядкування під час перших служб старостам та коронному гетьманові. Проте козаки не вважали своїми гетьманами / старшими Миколу Язловецького, Яна Оришовського, Валер'яна Сланського, кожен з яких свого часу був призначений королем, а не обраним на козацькій раді. Варшава природно прагнула подавати тих як старших, оперувала відповідною термінологією (називала старшими²⁴ чи навіть гетьманами²⁵), однак змусити козаків прийняти свою сторону, тобто фактично погодитися на докорінну зміну організації козацького світу не змогла аж до гнітючої козацької поразки на р. Старці. Позиція, яку вимушено обстоювали королівські комісари на попередніх козацьких комісіях 1614, 1617, 1619, 1622, 1625, 1630 рр. виразно засвідчує безперспективність спроб нав'язати козацтву процедуру накинення провідника “згори”. Козаки всю дорогу відкидали наміри влад з порога. Не мали альтернативи козацькі вимоги, з граничною чіткістю висловлені в листі П. Сагайдачного до С. Жолкевського від 31 жовтня 1617 р.: *“... а старшого з руки його королівської милості пана нашого і пана коронного гетьмана, який буде тепер і надалі, який би з війська нашого гідний і до того здатний нами самими, й ніким іншим обраний, а підтверджений його милістю паном гетьманом коронним”*²⁶.

Від такої постановки питання козаки тимчасово відступили лише в 1597–1599 рр., коли прагнули схилити Варшаву до знесення баніції, накладеної на них після козацьких війн 1590–х рр. Козаки просили надіслати їм старшого й пропонували кандидатуру князя Доманта²⁷. Однак таке призначення вони

²³ Порівн.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т.8. – Ч.1. – С. 246, 249.

²⁴ Старшим вона намагалася утвердити навіть снятинського старосту Миколу Язловецького (Універсал короля Речі Посполитої Зигмунта III М. Язловецькому та Я. Оришовському від 25 червня 1591 р. (AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 3112. – S. 78)).

²⁵ Див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т.7. – С. 284; *Кулаковський П.* До історії стосунків реєстрових козаків і прикордонних старост у 1578–1583 роках / П. Кулаковський // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип.34. – Львів, 1999. – С. 417.

²⁶ Pisma Stanisława Żółkiewskiego. – S. 319.

²⁷ Лист Т. Байбузи (?) до коронного гетьмана Я. Замойського 1598 (?) (AGAD. – Archiwum

розглядали виключно утилітарно, лише як засіб визнання своєї легітимності й поновлення колишнього статус-кво у стосунках з Варшавою. Прохання надіслати старшого було загорнуто у вимогу “щоб баніцію було знесено, яка на Військо внесена по тих лотрах, що їх пострачено”²⁸. Заодно козаки воліли використати приставленого від короля старшого для вгамування антикозацьких апетитів прикордонних урядників і шляхти, про що відверто йдеться в інструкції посланцям до короля: “Про дворянина просимо, який Війська добре свідомий, щоб завжди при нас мешкав для кривд, які нам неслухно приписують”²⁹.

Що козаки насправді не схилили голови навіть тоді й не мали наміру назавжди відмовлятися від свого “старожитнього права” вибирати собі провідника, виразно свідчить той факт, що Ян Оришовський, який понад двадцять років крутився в козацькому середовищі, не насмільовався офіційно називати себе старшим, коли козаки його таким не вважали. Він підписував листи як “поручник” чи без вказівки на свою позицію в козацькому середовищі³⁰. „Старшими” ж були ватажки, обрані самими козаками. Особливо показовим є підпис у листі до коронного гетьмана Я. Замойського від 1601 р., написаний Я. Оришовським та С. Кішкою – “Ян Оришовський, рукою власною, Самійло Кішка, старший і все Військо Запорізьке”³¹. Коли ж у 1586 р. мешканці київської слободи називали Я. Оришовського гетьманом (“його милості пану Оришовському, гетьманові запорізькому”)³², то це промовляє про те, що “поручник” на той час був обраний козаками на цю посаду.

Власне до традиції обрання, а не призначення Я. Оришовського козаки апелювали під час комісії 1617 та 1619 рр., коли обстоювали своє право обирати старшого. Вловили цей підтекст і королівські комісари, тому й писали в декларації: “У цьому теж декларували, що старшого даного від його королівської милості, від гетьмана коронного, як колись бував Оришовський та інші, при собі хочуть мати, який би був обраний з їхнього Війська і мав бути заприсяженим з усім товариством...”³³. Лише після поразки козацьких війн 1637–1638 рр. Варшаві

Zamoyskich. – № 3036. – S. 38).

²⁸ Лист послів Війська Запорізького до короля Речі Посполитої Зигмунта III, 1597–1599 (AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 3036. – S. 31).

²⁹ Там же.

³⁰ Лист поручника козаків Я. Оришовського до короля Речі Посполитої Стефана Баторія від 3 липня 1581 р. (Дневник последнего похода Стефана Баторія на Россию (осада Пскова) и дипломатическая переписка того времени, относящаяся главным образом к заключению Запольского мира (1581–1582). – Санкт-Петербург, 1867. – С. 279–281); лист поручника козаків Я. Оришовського до Я. Замойського від 3 січня 1585 р. (Archiwum Jana Zamoyskiego. – Warszawa 1909. – Т. 4. – п. 1072); лист поручника козаків Я. Оришовського до Я. Замойського від 1 липня 1600 р. (AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 687. – S. 53 v.); Лист Стефана Сераковського, коморника коронного гетьмана Я. Замойського та Я. Оришовського до Я. Замойського, вересень 1600 р. (AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 698. – S. 45).

³¹ Лист Я. Оришовського та С. Кішки до Я. Замойського від 1 серпня 1600 р. (Listy Stanisława Żółkiewskiego. – S. 107).

³² Архив Юго-Западной России. – Часть VII. – Т. 1. – Киев, 1872. – С. 255.

³³ Декларация королівських комісарів Війську Запорізькому від 28 жовтня 1617 р. (Pisma Stanisława Żółkiewskiego. – S. 318). Див. також: Декларация королівських комісарів Війську Запорізькому від 8 жовтня 1619 р. (Там же. – S. 333).

вдалося нахилити деморалізованих поразками козаків. Та й то проблему лише загнали в середину. Остаточно вона була вирішена шаблею в середині XVII ст. на козацьку ж користь.

* * *

Крім старших / гетьманів, у Війську Запорізькому існували також кошові отамани, які вивищувалися над рядовими отаманами козацьких ватаг й у цьому сенсі були конкурентами першим. Правда про кошових зразка XVI – початку XVII ст. мало що відомо. Перші прямі згадки про них датовані аж 1620-ми рр. Маємо лист кошового Яцини до гетьмана М. Дорошенка та наведену вище заувагу гетьмана Левка Івановича про неналежне звертання до нього старшим реєстровців Г. Чорним “не як до голови, але як до кошових”³⁴. Логічним припустити, що кошові існували й дещо раніше. Однак коли саме і за яких обставин вони з’явилися, можна судити лише приблизно. Симптоматичним у цьому сенсі є брак будь-яких натяків на кошових у Е. Лясоти. Той бачить на Запоріжжі лише гетьманів – Богдана Микошинського та Г. Лободу³⁵. Було б дивним, якби спостережливий імператорський посланець, який так докладно описав своє перебування на Січі, а також козаків і, що важливо, роботу козацької ради, випадково не помітив кошового. Тим паче, що козацтво так неоднотайно відреагувало на пропозиції служби Рудольфу II і дійшло до кількох рад, поміж ними старшинських і “чорних”. Той факт, що кошовий отаман не засвітився у цих бурхливих подіях може свідчити лише про відсутність до кінця XVI ст. інституту кошівства як такого, тобто кошового отамана, який піднімався над отаманами козацьких ватаг пов’язаних із Запоріжжям. На Січі, цьому епіцентрі запорізького життя, міг бути свій локальний отаман з обсягом компетенцій не більшим, ніж прерогативи рядового отамана. Тому й не розгледів кошового Е. Лясота.

Усе це вказує на те, що процес відсепарування з маси козаків властиво запорожців перебував лише на початковій стадії. Запущений щонайпізніше в другій половині XVI ст., коли з’явилися козацькі осідки в глибині Степового Кордону, він ще не потягнув за собою інституціонального оформлення у вигляді утворення в рамках Війська Запорізького ще й Запорізького Коша зі своєю військово-адміністративною вертикаллю. У цьому, виходить, не відчувалося потреби. Козацтво чулося неподільним організмом зі старшим / гетьманом на чолі. Ключовим чинником у забезпеченні подібної єдності була перевага на Запоріжжі так званих “старих”, “заслужених” козаків³⁶, багато з яких мали шляхетське минуле і входили до числа реєстровців, тоді як на волості домінували щойно покозачені, що так яскраво проявилось під час козацьких війн К. Косинського та С. Наливайка.

³⁴ Лист кошового отамана Яцини до гетьмана Війська Запорізького М. Дорошенка від 30 березня 1628 р. (*Мицик Ю.* Михайло Дорошенко. – С. 71); лист гетьмана Війська Запорізького Левка Івановича до старшого реєстровців Г. Чорного від 1 грудня 1629 р. (AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 3036. – S. 97, український переклад: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т.8. – С. 68).

³⁵ Eryka Lassoty i Wilhelma Beaulplana Opisy Ukrainy. – Warszawa, 1972. – S. 68, 72.

³⁶ Див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т.7. – С. 214–217: *Леп’явко С.* Козацькі війни. – С. 157–160.

На зламі ж XVI–XVII ст., коли відбулося гвалтовне розростання чисельності козацтва, а на Запоріжжі у зв'язку з цим почала явно переважити “чернь”, частина якої перебувала тут постійно, процес розділення козацтва на дві гілки – властиво запорожців і городових – прискорився, й виникли передумови для появи та організаційного вивіщення властиво запорізької старшини з кошовим отаманом на чолі. Як видається, кошовий отаман був старшим на Січі над тими козаками, які там опинялися й проживали більш-менш тривалий час. Не міг не мати при собі помічників, хоч би писаря та осавула. Оскільки козацька гармата та клейноди, традиційно перебували на волості, і лише в окремих випадках, потрапляли на Січ, то окремих січових пушкаря з обслугою, хорунжого, бунчужного, обозного, схоже, не було.

Кошовий отаман, без сумніву, визнавав владу гетьмана / старшого, що видно з букви і духу вже згаданого листа гетьмана Левка Івановича. Визнавав і в суто прикладному розумінні, коли гетьман навідувався на Січ. Невипадково повідомлення М. Дорошенка (1623) та І. Петрижицького (1632) щодо відвідування Січі з метою недопущення морських походів не містять жодних ознак якогось тертя з приводу власне підпорядкування запорожців гетьманові чи колізій по лінії кошовий отаман – гетьман³⁷. Більше того, І. Петрижицький навіть проявив на Січі свою тверду руку, “старших з-поміж себе, давши їм для урядування та пильнування сваволі, якби якась ще найтися могла”³⁸. Слід гадати, І. Петрижицький протиснув вибір цієї старшини на січовій раді, бо ж призначення суперечить тогочасним козацьким уявленням про організацію влади, ґрунтованим на фетишизації виборних засад. Інакше доведеться припускати, що під час його появи тамтешні козаки взагалі не мали над собою старших, а інститут кошового отамана функціонував періодично, то зникаючи то з'являючись за особливої потреби.

Утім, поява кошового отамана та кошової старшини зовсім не свідчили про утворення демаркаційної лінії між запорожцями та городовими козаками. Сам стиль козацького життя в тодішній Україні не давав викристалізуватися окремому запорізькому козацтву, яке б усвідомлювало свою окремішність. Бо ж через Запоріжжя проходили чи не всі козаки, а на зиму там залишалася невелика сторожа. Інші – й реєстровці, й випищики – відкочувалися на волость, де мали сім'ї й оселі. У 1616 р. туркам тільки тому вдалося оволодіти Січчю, що застали її безлюдною³⁹. Такий стан речей влучно передали у своїй реляції чернігівський підкоморій Адам Кисіль і польний гетьман Стефан Потоцький, коли вели мову про намір учасників повстання 1637 р. схватися на Січі: “На Запоріжжя піти можуть, але залишать жінок і дітей, і самі довго там протриматися не зможуть, принесуть знову свої голови під шаблю Речі

³⁷ Лист гетьмана Війська Запорізького М. Дорошенка до київського воєводи Т. Замойського (Мицик Ю. Михайло Дорошенко. – С. 165–166); лист старшого Війська Запорізького І. Петрижицького до С. Концепольського від 22 березня 1622 р. (Мицик Ю. Листи Петрижицького-Кулаги / Ю. Мицик // Козацтво. – 1996. – № 1. – С. 22).

³⁸ Лист старшого Війська Запорізького І. Петрижицького до С. Концепольського від 22 березня 1622 р. // Мицик Ю. Листи Петрижицького-Кулаги. – С. 22.

³⁹ Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т.7. – С. 356.

*Посполитої*⁴⁰. А те, що із Запоріжжям були нерозривно пов'язані реєстровці, добре ілюструє підхід Варшави до формування реєстру за наслідками цього повстання. Так-от попри згадувані вище суворі вимоги до кандидатів у новому реєстрі було виділено 500 місць для колишніх реєстровців-учасників повстання, які не скорилися і відійшли перечекати лиху годину на Запоріжжі⁴¹. Або ось як красномовно шпетили влітку 1637 р. реєстровців випищики, ці затяті тогочасні патріоти й завсідники Січі, за їхні спроби не зважати на голос низів: *“Дивно нам робиться, коли як бачимо і чуємо від різних людей, ваші милості товариство наше віддаляете від себе, товаришів своїх і вважаєте за головних неприятелів, з чого нам великий жаль”*⁴².

Своєрідним уособленням всієї умовності поділу на запорожців та городових козаків є доля старшин Яцини та Левка Івановича. Перший у 1619 р. під час Раствавицької комісії був посланцем від Війська Запорізького до королівських комісарів, а в 1628 р. підписує лист до гетьмана М. Дорошенка як кошовий отаман⁴³. Другий у 1629 р. був обраний на раді за участі запорожців гетьманом, перебував на Січі, гнівно закидав старшому реєстровців Григорію Чорному спроби звести його до рівня кошового, а влітку 1637 р. вже фігурує як посланець реєстровців до С. Конєцпольського⁴⁴.

Зрештою, ні Варшава, ні сусідні держави не бачать в Україні окремих козацтв чи чітко окреслених і територіально локалізованих прошарків в рамках Війська Запорізького. Кожне з понять, якими оперували до середини XVII ст., – “козаки”, “запорозькі козаки”, “низові козаки”, “низові запорозькі козаки” – на відміну від набагато пізніших часів покриває увесь козацький загал, а не лише його частину. Ніхто в інтитуляції листів, адресованих Війську Запорізькому, не виділяв наосібно реєстровців чи випищиків, запорожців чи городових козаків. Не видно жодних ознак того, що з'явилася категорія козаків, які настільки відсепарувалися від волості, що вже чулася так би мовити винятково запорожцями й протиставляла себе іншим козакам. Потрібно було таких потужних детонаторів як українська Національно-визвольна війна та утворення Української козацької держави, щоб Запоріжжя почало культивувати окремішність і самодостатність. Та й тоді воно тисячами ниток буде зв'язане з Гетьманщиною й ніколи не виводитиме себе за рамки українського козацтва

⁴⁰ Реляція А. Киселя та С. Потоцького до коронного гетьмана С. Конєцпольського від 10 травня 1637 р. (Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego. – S. 362).

⁴¹ Реляція А. Киселя та С. Потоцького, друга половина лютого 1638 р. (Тамże... – S. 476); Інструкція С. Конєцпольського К. Мелецькому, посланцю на Запоріжжя, друга половина лютого 1638 р. (Тамże. – S. 478).

⁴² Лист козаків-випищиків до реєстровців від 9 липня 1637 р. (Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego. – S. 393).

⁴³ Лист старшого Війська Запорізького П. Конашевича-Сагайдачного до королівських комісарів від 17 жовтня 1619 р. (Pisma Stanisława Żółkiewskiego. – S. 338); лист кошового отамана Яцини до гетьмана Війська Запорізького М. Дорошенка від 30 березня 1628 р. (Мицик Ю. Михайло Дорошенко. – С. 71).

⁴⁴ Лист гетьмана Війська Запорізького Левка Івановича до старшого реєстровців Г. Чорного від 1 грудня 1629 р. (AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 3036. – S. 97, український переклад: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т.8. – С. 68); лист реєстровців до С. Конєцпольського від 28 липня 1637 р. (Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego. – S. 392).

як такого, навіть у часи Нової Січі (1734–1775). Так само в часи Богдана Хмельницького була остаточно розв’язана дилема на користь “гетьмана” як загальнокозацького ватажка, яка упродовж першої половини XVII ст. символізувала процес неухильного розширення козацтва.

***Viktor Brekhunenko.* HETMAN OR SENIOR? IN THE ORDER OF THE NOMENCLATURE OF THE KOSSACK LEADERS (16th – FIRST HALF OF THE 17th CENTURY)**